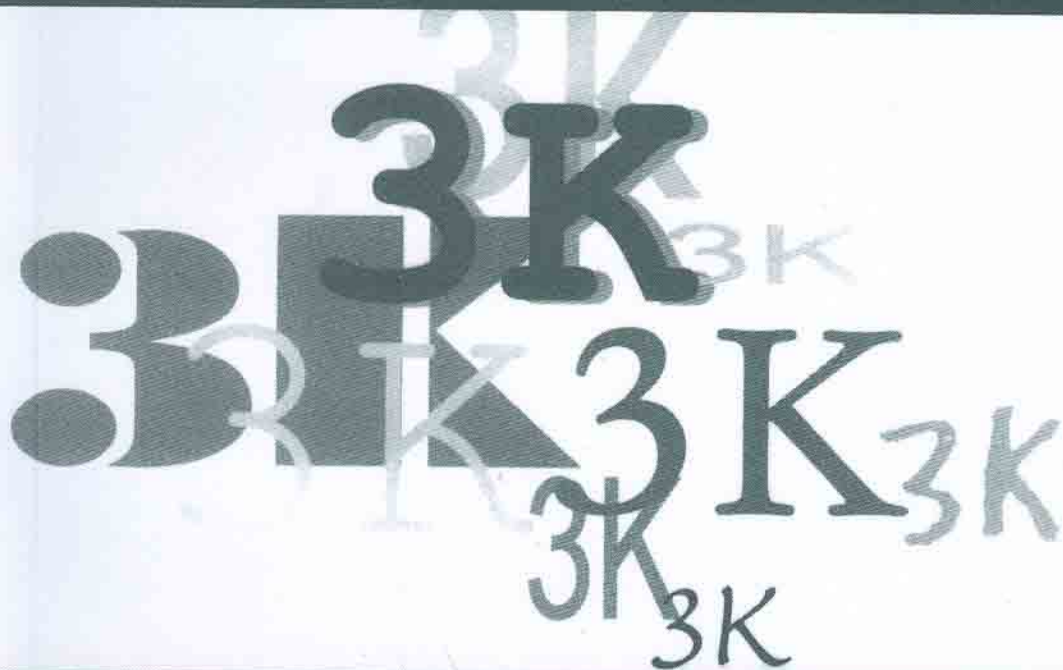

KÖNYV
KÖNYVTÁR
KÖNYVTÁROS

XVI–XVII. századi nem hungaricum nyomtatványok a budapesti Egyetemi Könyvtárban

A több mint 450 éve jogfolytonosan működő ELTE Egyetemi Könyvtár¹ fenntartó jogelődök között kiemelkedő szerepe volt a jezsuita rendnek. Az Osztrák–Magyar Jezsuita Provincia keretében tevékeny rendtagok több mint kétszáz éven át, a könyvtár Mária Terézia-féle államosításáig (1773) formálták arculatát². A Jézustársaság feloszlata (1773) után az államosított könyvtár továbbra is hatékonyan biztosította a felsőoktatás minőségének emelését, és sokirányú tevékenységével hosszú időre az ország első tudományos szakkönyvtárává vált. Az 1779-ben megjelent *Instituta Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis* című szervezeti szabályzat kimondta, hogy a könyvtár az egyetemi igények kiszolgálása mellett országos nyilvános és közhasználatú tudományos gyűjtemény, amelynek egyik legfőbb feladata az érdeklődők kiszolgálása. Jelenleg egyaránt végez közkönyvtári, tudományos és egyetemi könyvtári feladatokat.

A nyomtatványanyag forrásértékének közismertté tétele érdekében az elmúlt években új célrendszer fogalmazódott meg: az 1800 előtti nyomtatványállomány századonként önálló különgyűjteményekbe rendezése és elektronikus feldolgozása. A koncepció megvalósításához szükségessé vált a korábbi nyomtatványraktározási rendszer teljes átalakítása, a nyomtatványok folyamatos, tervszerű tisztítása és restaurálása. A több mint tízéves munka eredményeként megvalósult a XVI. századi, úgynevezett Antiqua/Antikva állomány és a XVII. századi, úgynevezett Barokk gyűjtemény új raktározása és teljes, elektronikus formában megjelenített, jelentős mértékben a könyvtár falain belül kidolgozott, ma már országosan használt Mokka-R szabvány segítségével történt feldolgozása.

XVI. századi (Antikva) állomány

A gyűjteményhez jelenleg 7481 kötetben 10 330 önálló mű tartozik. A két számadat közötti eltérés jelzi, hogy több, önálló nyomtatványként megjelent művet egykori tulajdonosai nem külön-külön költettek be, hanem sajátos, általában tematikus megfontolásokat követve rendeztek össze egy kötetbe. Az antikva állomány részben a nagyszombati, a túróci és a vágsellyei jezsuita könyvanyag XVI. században megjelent nyomtatványaiból, részben a jezsuita rend 1773-as feloszlata után és a II. József-kori szerzetesrendi feloszlások során az államosított jezsuita egyetem könyvtárába ténylegesen beszállított művekből, részben az 1950 után az Országos Könyvelosztó Központ raktáraiból igényelt kötetekből, részben pedig országon belüli egyenértékű cserék (Országos Széchényi Könyvtár, Sáros-

patak stb.) és vásárlás útján beszerzett könyvekből áll. A tár könyv-, könyvtár- és művelődéstörténeti értéke felbecsülhetetlen, ugyanakkor tudományos kihasználása éppen csak elkezdődött.

Közismert tény, hogy bár az európai könyvnyomtatás XV. századi találmány, technikai kiteljesedése már a XVI. század történetéhez tartozik. A XVI. századi nyomtatványok köztudottan eltérnek az ősnymtatványoktól, mivel készítőik lemondtak a kéziratos könyv utánzásáról. Fizikai kivitelezésük közelít a mai könyvhöz: van címlapjuk, lapszámozásuk és Aldus Manutius filológus, velencei nyomdász létrehozta a nyolcadrét méretű, könnyen hordozható, jól olvasható (ő használta először a humanista kézírás utánzó kurzív betűt), a korábbi időszak könyveihez képest harmadával olcsóbb, nagyobb példányszámban megjelentetni érdemes könyv típusát. A felsorolt formai változások mellett a könyvek tartalma is jelentősen különbözik az ősnymtatványokétól. A könyvtár antikva tárának állományösszetétele határozottan tükrözi egyrészt a XVI. századi könyvkultúra sajátosságait, másrészt a jezsuita oktatási rendszer, ezen belül elsősorban az egyetem fakultásainak történetét és a mindenkori oktatás igényeit. Főbb tematikai megoszlását, amely jelentős mértékben nem különbözik más hasonló, egykorú könyvtárakétól – sajátos szempontokat is érvényesítve – Bene Sándorné tekintette át először 2003-ban megjelent tanulmányában³. Az állomány arculatát meghatározó jelentősebb nyomtatványcsoportok a következők:

1. Biblia-kiadások, kommentárokkal bővített Bibliák, hittudomány.
2. Egyháztörténet, egyházi és világi jogtudomány, zsinati akták.
3. Reformáció, nem keresztény vallások.
4. A humanizmus irodalmi teljesítménye.
5. A természettudományos érdeklődés „kezdetei” nyomtatásban.
6. A könyvtár ősellományának XVI. században megjelent művei.
7. Művelődéstörténeti érdeklődésre számot tartó tulajdonosok és használók.

XVII. századi (Barokk) állomány

Míg a XVI. századi nyomtatványok jelentős része a reformáció különféle áramlatait szolgálva készült, a könyvnek ezt a használati lehetőségét a század utolsó harmadától jelentős mértékben átvette a Tridentinum szellemiségéből kibontakozó katolikus megújulás (ellenreformáció), és a XVII. századi könyvtermelés egyik meghatározó tényezője lett. Az előző század késő-gótikus, reneszánsz könyvstílusának elemei néhány évtizedig még tovább éltek a barokk könyvkiadás időszakában is. A harmincéves háború és az egyéb európai viszályok ellenére a XVII. században az előző évszázadhoz képest megtöbbszöröződött az előállított könyvek száma. Ezek az általános tendenciák hatást gyakoroltak a könyvtár XVII. századi, hungaricum nyomtatványokat nem tartalmazó állományára. Az úgynevezett Barokk állományhoz jelenleg 11 091 kötetben 15 020 önálló nyomdatermék tartozik. Az önállóan megjelent nyomtatványok kolligálási gyakorlata e tárban több mint ezerrel (1080) több művet érint, mint az Antikva állományban. Az állomány történeti szerveződésének főbb rétegei a jezsuita könyvbeszerzések, a XVIII. század végi abolíciós könyvanyag és XX. század második feléből, a feloszlott szerzetesrendi és egyházi könyvanyagból történt állománybővülés.

A XVII. századi jezsuita könyvbeszerzések az egyetem megalapítását (1635) követően mindenekelőtt az oktatást segítették. A könyvtárnak jelentős szerepet szántak az oktatásban, még az 1690-ben készült, kézzel kitöltött katalógus díszes címlapján is kronosztichonban⁴ hangsúlyozták, hogy a könyvtárban őrzött könyvek és maga a katalógus a magyarországi tanulóifjúság szellemi előrehaladását kívánja szolgálni. Az egyetem két elsőként létrejött kara a teológiai és bölcsészettudományi volt. A nyomtatványok között – ennek megfelelően – mennyiségben előkelő helyet foglalnak el a bibliai tudományokat képviselő könyvek, a hitvédelem, a teológia és a skolasztikus irodalom, valamint a prédikációs, a filozófiai és a történettudományi művek. Az állomány másik jelentős része a latin nyelvű aszketikus irodalom, amelyet mennyiségben követ az egykorúan „humanistá”-nak nevezett könyvállomány. Utóbbi az antikvitás és a humanizmus szerzői írói teljesítményének új és átdolgozott kiadásaiából áll, amelyeket elsősorban tankönyvként használtak. Az 1667-ben létrehozott jogtudományi kart kiszolgáló könyvanyag (kánonjog és az egyéb jogtudományi munkák) aránya eltörpül a vallástudományokkal kapcsolatba hozható állományrészek mellett. A mai értelemben vett alkalmazott- és természettudományokhoz tartozó könyvek (orvosi, matematikai, csillagászati művek stb.) száma az előbbiekhöz viszonyítva sokkal kisebb, bizonyos tekintetben elenyészőnek tűnik. A Barokk állományrész tematikus áttekintésével a feldolgozás korábbi, kezdeti szakaszában nem foglalkoztak, néhány jelentősebb vagy érdekesebb példányra történt csak figyelemfelhívás, ezért nagyon röviden bemutatom a tár jelentős nyomtatványcsoportjait.

1. *Jesuitica*. A XVII. században a legjelentősebb európai jezsuita nyomdák termékei – a korabeli közlekedési és szállítási viszonyok ismeretében – szinte a megjelenésüket követően azonnal eljutottak Magyarországra is. Jelentős részük tankönyvként vagy jezsuita tanárok és hitszónokok napi olvasmányaként szolgált. A rendi „reprezentációs” kiadványok, így elsősorban a rend történetére, missziós tevékenységére, a jezsuita szentekre és a kivételes rendi eseményekre vonatkozó nyomtatványok közel a teljesség igényével megtalálhatók a gyűjteményben.
2. *Antikvitás neves szerzőinek művei*. Az antikvitás és a humanizmus neves szerzői teljesítményének új és átdolgozott kiadásai, egy-egy szerző életműve, szemelvényes vagy egyes művei tartoznak ide, amelyeket jelentős részben iskolai tankönyvekként is használtak.
3. *Térképek, geográfia, városképek, útleírás*. II. Fülöp királyi térképésze, a neves XVI. századi antwerpeni geográfus, Abraham Ortelius (1527–1598) *Theatrum orbis terrarumának* XVII. századi kiadásai (utolsó, 31. kiadása Velencében jelent meg 1697-ben) mellett az ugyancsak Gerardus Mercator hagyományát folytató németalföldi Blaeu-család térképeivel reprezentálható elsősorban a XVII. századi állomány gazdag földrajzi gyűjteménye. A Blaeu-család Amszterdamban 1634–1662 között adta ki *Atlas novus* címmel hatkötetes térképgyűjteményét. Gulielmus Blaeu (1571–1638) halála után fia, Johannes Blaeu (1596–1673) ugyanezt a sorozatot többször bővítve ismét kiadta, majd *Atlas major* címmel tizenegy kötetből álló újabb sorozatot készített. Utóbbi első kiadása 1662-ben jelent meg. A tizenegy kötetes kiadvány második kiadásának néhány lapja magyar vonatkozású, így például Magyarország térképe Nádasdy Ferencnek, Illyria térképe pedig Zrínyi Pé-

ternek szóló dedikációval jelent meg. A térképsorozatból több különféle kiadást is őriz a könyvtár.

4. *Alkalmazott tudományok, asztronómia, asztrológia, meteorológia*. A XVI. századi természettudományos érdeklődés a XVII. században töretlenül folytatódott. Ezt bizonyítja – többek között – a Kopernikusz szellemében dolgozó dán Tycho Brahe (1546–1601), aki a II. Frigyes dán király által 1575-ben neki ajándékozott Ven (Hven) szigeti obszervatóriumában (Uraniborg) végzett megfigyeléseit dolgozta fel. Halála után a megfigyelések értékelését Johannes Kepler (1571–1630) folytatta. A Barokk állomány áttekintésének vége felé egy korabeli különleges tudós-csoport, az úgynevezett „misztikus” tudományok két kiemelkedő alakjának, Robert Fluddnak és Joachim Friziusnak egy-egy művére hívom fel a figyelmet. Egy több műből összekötött kolligátum első tagja az angol orvos és okkult filozófus, a rózsakeresztes Fludd (1574–1637) *Philosophia sacra et vere Christiana seu Meteorologia cosmica* című munkája (Francofurti 1626 in officina Bryana), amelyben különféle természeti megfigyelésekről és sajátos magyarázatokról lehet olvasni. Mindez alapul szolgált Johann Keplerrel folytatott vitájához. Az okfejtések Fluddnál éppúgy különösek és nehezen érthetőek, mint a kötet negyedik kolligált nyomtatványa, Joachimus Frizius – Fludd barátja – *Summum Bonum [...]* (Hn. 1629 é. n.) című művében. A mű rózsakeresztes szimbolika ismeretében megszerkesztett címlapja közvetíti a mindenkor érvényes gondolatot, hogy a tudásnak, bár ugyanaz a forrása (= rózsa), abból igazság éppúgy származhat, mint gonoszság.
7. *Művelődéstörténeti érdeklődésre számot tartó tulajdonosok és használók*. A nevezetes könyvtulajdonosok gyűjteményeiből származó XVI–XVII. századi nyomtatványok elevenné, kézzel foghatóvá teszik a magyar történelmet és a magyar vagy Magyarországon tevékeny tudósok emlékezetét. A jezsuita rend magyarországi letelepítésében döntő szerepet játszó Oláh Miklós (1493–1568) könyvtárából éppúgy őriz kötetet a gyűjtemény, mint Forgách Ferenc (1564–1615) nyitrai püspök könyvei közül. Johann Heinrich Alsted (1588–1638) Herbornból Gyulaférvárra magával vitt könyvtárából egy 1627-ből származó autográf tulajdonosi bejegyzést tartalmazó kötetet 1953-tól őriz a XVII. századi gyűjtemény. A pergamenbe kötött mű szerzője a már bemutatott angol orvos és misztikus tudós, Robert Fludd (*Anathomiae amphitheatrum [...]*, Frankfurt/M 1623 J. Th. Bry). A rézmetszetes anatómia tankönyv bizonyítja – többek között –, hogy Alsted könyvtára – végakarata ellenére – nem semmisült meg.⁵ Egy másik nevezetes kötet, John Bale (1495–1563), angol katolikus lelkész és drámaíró *Acta Romanorum Pontificum [...]* (Basiliae 1558 J. Oporinus) című művének az a példánya, amelynek címlapjára egyik egykori tulajdonosa, Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) jegyezte be a nevét. Otrokocsi talányos és ellentmondásos alakja az irodalom- és egyháztörténetnek. Hitéért gályarabságot szenvedett, 1676-ban kiváltották, majd a kassai jezsuiták egyike, Pethő István katolikus hitre térítette az egykori kassai kálvinista prédikátort. Az 1694-ben meggyőződésből katolizáló Otrokocsi menedéke lett Nagyszombat, az esztergomi érseki főszékesegyházi káptalani levéltár archivariusa lett, és tevékenyen részt vett az érseki könyvgyűjtemény katalógizálásában is. Eközben jogi professzorként okta-

tott a jezsuita egyetemen. Magánkönyvtárának egyik kötete az említett kiadvány, amelyet valószínűleg sokat forgatott mint a nagyszombati jezsuita tudományos műhely egyháztörténésze⁶. Alakja megidézésével zárom rövid áttekintésemet.

JEGYZETEK

- 1 Tóth András–Vértesy Miklós: A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944), Budapest, 1982. Egyetemi Könyvtár; Farkas Gábor Farkas: Az Egyetemi Könyvtár a jezsuita rend kezelésében (1561–1773). In: Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei, szerk. Szögi László, Budapest, 2008. ELTE Eötvös Kiadó, 7–32. p.; Bibor Máté János: A királyi Tudományegyetem könyvtára a felvilágosult abszolútizmus és a reformkor időszakában (1773–1843). In: Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei, szerk. Szögi László, Budapest, 2008. ELTE Eötvös Kiadó, 33–56. p.
- 2 Dümmerth Dezső: A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561–1635). = Magyar Könyvszemle, 79 (1963) 43–58. p.
- 3 Bene Sándorné: A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közléről. In: Fata libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai, szerk. P. Vársárhelyi Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 141–149. p.; Bene Sándorné: A Budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye – a feldolgozó munka tükrében. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XI, Budapest, Egyetemi Könyvtár, 2003, 15–27. p.; Bene Sándorné: A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima gyűjteménye, http://www.konyvtar.elte.hu/kincseink/regi_nyomt/tanulmanyok_2010-12-18; vö. még Farkas Gábor Farkas: Az Egyetemi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára. In: Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei, szerk. Szögi László, Budapest, 2008. ELTE Eötvös Kiadó, 217–247. p.
- 4 „CeDat CataLogI IstIVs InstaVratlo / aD Vberlores. / eX Librls hVJVs CoLLegII tlrna VIensIs / soCletatIs JesV, / In JVVentVte Vngarlae progressVs.” Catalogus Novus Librorum, Collegii Timaviensis Societatis Jesu. Conscriptus Anno Domini MDCXC. Kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár, J 2.
- 5 Vö. Knapp Éva: Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban. = Magyar Könyvszemle 121 (2005) 56–64. p.
- 6 Vö. Knapp Éva: Ismeretlen források Otrókocsi Főrís Ferenc katolizálásának kérdéséhez. = Magyar Könyvszemle, 122 (2006) 201–217. p.

Knapp Éva

Vállalkozás, kultúra, polgárosodás

Kiállítás Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulóján az Országos Széchényi Könyvtárban

A könyvkiadói mesterség – vagy talán helyesebb hivatást mondani, legalábbis a legnagyobbak esetében – az irodalmi élet szerves tartozéka, nélkülözhetetlen az író és az olvasó közötti szellemi kapcsolat megteremtéséhez. Sok szempontból hálátlan tevékenység, hiszen különféle kulturális, gazdasági, jogi (és régebben nem ritkán művelődéspolitikai) szempontok között kell egyensúlyozni a kiadónak, és ez a szerteágazó érték- és érdekegyeztetés szükségszerűen konfliktusokat gerjeszt, az írók különféle, nem ritkán anyagi természetű okok miatt sokszor elégedetlenek kiadójukkal, és a közvélemény az író és az editor közötti vitákban többnyire érzelmi alapon foglalta állást kedvencének, az írónak ad igazat. Bármennyire is fontos a közvetítő tevékenysége, a nagyközönség azért csak kevés, nagyon kevés, a könyvkiadást meghatározó, azt fémjelző személy nevét ismeri. A XIX. század végétől persze részben érthetően, hiszen a nagy részvénytársaságok kialakulása után az olvasók számára a kiadói munkát elsősorban intézmények és csak kisebb mértékben személyek jelenítik meg. Az átlag magyar olvasó (vajh létezik-e és ha igen, találkozott-e vele valaki?) jó, ha néhány jeles hazai könyvkiadóról és nyomdászról hallott. A kevesek között egészen biztosan ott van Heckenast Gusztáv; róla az 1848-as forradalom kapcsán mint Landerer társáról azért valószínűleg mindenki tud valami keveset vagy legalábbis el tudja helyezni személyét a magyar múltban.

Az 1811. szeptember 2-án született Heckenast Gusztáv kétségtelenül az egyik legfontosabb kiadó volt Magyarországon. Tevékenysége az általa kiadott német írók (elsősorban Adalbert Stifter és Peter Rosegger) révén a hazain is túlmutató közép-európai jelentőségre tett szert. Ma már szinte elképzelhetetlen az, ami a XIX. század elején, közepén természetes napi valóság volt: a korabeli német írók egy része – és nem ötödrangú szerzőcskéik – előszeretettel adták ki könyveiket pesti német kiadókkal. A magyar könyvkiadás által napjainkban újra felfedezett nagyszerű Stifter műveinek jó részét ő tette közzé, és 1871-ben az író halála után 21 kötetben összes műveit is megjelentette. De nemcsak német szerzők kötetait adta ki, hanem magyar írók műveit német fordításban juttatta el a nemzetközi könyvpiacra, jelentős mértékben hozzájárulva nemzeti literatúránk külhoni megismertetéséhez. Heckenast működése időben egybeesik a magyar irodalom és könyvkultúra első nagy korszakával; a magyar írók közül kiadója lehetett például Eötvös Józsefnek, Kisfaludy Sándornak, Jósika Miklósnak, Jókai Mórnak, Arany Jánosnak, Vörösmarty Mihálynak. Az íróknak gyakran nem csak kiadója volt, többekkel bizalmas baráti kapcsolatba került, elsősorban egyébként a német írókkal, a már említett Stifterrel vagy Roseggerrel. Utóbbival váltott és a közelmúltban Ausztriában kiadott levelezése megkapó dokumentuma Heckenast és fiatal felfedezettje irodalmi barátságának.